

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

NAVOIY IJODIDA SO‘Z, MA‘NO VA TASVIRDAGI O‘ZIGA XOSLIKLAR

Maqsud Asadov

*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
Ilm-fan bo‘yicha direktor o‘rinbosari,
filologiya fanlari doktori, professor
E-mail: alpbek2010@mail.ru*

Annotatsiya: Mazkur maqolada buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan “tab” so‘zi, uning mohiyati va badiiy vazifasi xususida bahs yuritilgan. Ijodkor mahorati, uning o‘ziga xos uslubi, ijodiy imkoniyatlarini baholashda “tab” kalimasining ahamiyati, ayniqsa, “Majolis un-nafois” tazkirasi misolida atroflicha ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z, ma‘no, tab’, Navoiy, tazkira, g‘azal.

Аннотация: В данной статье рассматривается слово «табъ» (творчество), которое использовано в творчестве великого поэта-мыслителя Алишера Навои. И нужно отметить, что особое внимание уделяется значению и художественной функции этого слова. Подробно раскрывается значение «табъа» (творчество) в оценке мастерства поэта, его неповторимого стиля и творческих возможностей, особенно на примере тазкиры «Маджолис ун-нафаис».

Ключевые слова: слово, значение, творчество, Навои, тазкира, газель.

Annotation: This article examines the word “tab”, which is used in the works of the great poet-thinker Alisher Navoi. It should be noted that special attention is paid to the essence and artistic function of this word. The meaning of “tab” (creation) is revealed in detail in assessing the poet’s skill, his unique style and creative capabilities, especially using the example of the tazkira “Majolis un-nafais”.

Key words: word, essence, creation, Navoi, tazkirah, ghazal.

Ijodkor ma‘naviy ehtiyojidan yuzaga chiqqan, ilhom sururi qanotlantirgan so‘z did, nafosat va badiiy saviyani ham ifoda etadi. So‘zning quvvati, qudrat-u salobati nafaqat uning mohiyati va ma‘no teranligiga, balki estetik ta‘sir kuchiga ham u yoki bu darajada bog‘liqdir. Ulug‘ mutafakkir shoir Alisher Navoiy bir hikmatida “so‘zchi” yoki so‘z aytuvchiga emas, so‘zning “hol”-u kayfiyatiga diqqat qilishga da‘vat etganida (“So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini”) ana shu haqiqatlarni ham ko‘zda tutgan desak, aslo xato bo‘lmaydi. Masalan, ta‘b so‘zini olaylik. Umuman, oddiy so‘zlashuv jarayonida “tab’i nozik”, “tab’i o‘tkir”, “tab’i xira bo‘ldi” kabi iboralarga ko‘p duch kelamiz. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da:

“Tab’ (a. tabiat, tabiiy holat, xulq-atvor, xarakter). 1. Kishining xarakterida, uning kishilarga, narsalarga munosabatida namoyon bo‘ladigan ichki tabiati, didi.

2. Xohish, ixtiyor, rag‘bat. Birovlarning tab’iga qarab ish qilmoq” [2, 171], deb izohlangan.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Navoiy ijodida har bir tushuncha, so‘z, ibora yoki obraz hayotiylik, aniqlik tamoyillariga tayanadi. “Tab” kalimasi ham, eng avvalo, ijod ahlining ma’naviy kamolotda erishgan darajasini ko‘rsatuvchi, qolaversa, badiiy mahorati, sa’jiyasi, iqtidorini baholovchi o‘ziga xos mezon sifatida qo‘llangan. “Tab’i muloyim”, “tab’i ojiz”, “tab’i shikasta”, “tab’i salim”, “tab’i nomavzun”, “tab’i sho‘x”, “tab’i xo‘b”, “tab’i sofiy” singari qator sifatlash-u istioralar ana shunday mazmunlarni yuzaga chiqaradi.

Ijod ahli haqida yozilgani uchun “tab” so‘zi “Majolis un-nafois” tazkirasida boshqa asarlarga nisbatan ko‘proq uchraganiga guvoh bo‘lamiz. Bu orqali ikki jihat:

1. Shoirlarning axloqiy qiyofasiga muayyan chizgilarni;
2. She’riy uslubi, badiiy salohiyati va davr adabiy muhitida tutgan o‘rni haqidagi ma’lumotlarni bilib olish mumkin.

Ma’lumki, hamma ijodkorda ham olamni poetik jihatdan idrok qilish qobiliyati bir xil emas. Shunga ko‘ra ularning “tab”i, kayfiyati, borliqqa munosabati ham sezilarli darajada bir-biridan farqlanadi. Ba’zi shoirlar “xushtab” bo‘lsa, ayrimlari “hazzol (hazilkash – M.A.) tab”, boshqalari “sho‘x tab”ki, har birining o‘ziga xos tabiati, ruhiy dunyosi bor. Ammo tazkiradan o‘rin olgan aksariyat shoirlar “xush tab” deya e’tirof etiladi. Masalan: “Xoja Ismatulloh... g‘oyat xushtab’lig‘idin o‘zin she’rg‘a mansub qilib devoni mashhur bo‘ldi”, “Qozi Muhammad Imomiy – mutadayyin va xushtab’ kishi erdi... Ash’ori Hiriyl shahrida el orasida bor”, “Sayid Abdulhaq – astrobodlig‘dur, xushtab’ yigit erdi, muhovarasi dag‘i xub erdi”, “Mavlono G‘iyosuddin – tolibi ilm va xushtab’ yigitdur”...

Tazkirada xushtab’ so‘zi asosan “xushzehn”, “iqtidorli”, “iste’dodli” ma’nolarida qo‘llangan [3, 552]: “Mavlono Zotiy – yangi xushtab’lardindur. Bu matla’ aningdurkim:

Nay garchi dam zi zamzamai zeru bam zanad,
Dar peshi nolaam natavonadki, dam zanad” [1, 373].

Tarjimasi: Nay ohanglar zamzamasi bilan dam ura ham, mening nolam oldida ovoz chiqara olmaydi.

Yana bir toifa ijodkorlar “Majolis”da “sho‘x tab” deb tavsiflangan. “Sho‘x tab”lik fazilatiga ega shoirning she’ri oson tushuniladigan, ravon va yengil o‘qiladigan, badiiy san’atlarga boy bo‘lib, tazkirada “...sho‘x ta’biga bu bayt shohidi adildur” deya ijodidan misol keltirilgan. Jumladan: “Sayyid Ali Hoshimiy – nasab va xushtab’ yigit erdi. Abdullatif Mirzo mulozamatida bo‘lur erdi. Va sipohiylik ham qilur erdi. Va sho‘x tab’iga bu bayt shohidi adildur:

Dar biyoboni adam budam ba fikri on dahan,

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mavzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Shud padid on xatti sabzu gasht Xizri rohi man” [1, 296].

Tarjimasi.: Yo‘qlik dashtu sahrosida u og‘izni o‘ylab yurardim, u sabza miyiq ko‘rindi-yu yo‘limning Xizri bo‘ldi.

Baytda lirik qahramon ma’shuqa og‘zining nihoyatda kichikligini, labi atrofidagi mayin tukchalar yangi chiqqan yashil sabzalarga o‘xshashi va ko‘rinishi bilan qorong‘ulikdagi yo‘lida Xizr bo‘lib tuyulganini aytgan. Shoirona taxayyul va tasavvurning nozikligi, go‘zal va ta’sirchan lutfning badiiyat tamoyillari asosida yorqin ifoda topgani tazkiranavis tavsifi va e’tirofiga uyg‘unlik kasb etganki, bu ham “sho‘x” sifatlashiga ega “tab” sohibi haqida aniq tasavvur hosil qilishimizga imkon yaratadi. “Sho‘x tab” birikmasi ko‘pincha shoirning axloqiy qiyofasi, xarakteriga xos xususiyatni aks ettirsa-da, ba‘zan uning ijodiy yo‘nalishiga ishorani ham bildiradi: “Mavlono Qutbiy – ... sho‘x tab’ kishi erdi”, “Mavlono Xovariy – ham samarqandlig‘dur va darzigarlikka mansub erdi. Badihani ravon aytur erdi va tab’i xeyli sho‘x erdi”, “Mavlono Muhammad Olim – ... bag‘oyat daler va sho‘xtab’...kishi erdi”...

Tazkirada “sho‘x tab”li shoirlarning ijodiy namunalaridan ma’lum bo‘ladiki, ularda o‘ynoqi va zavqbxash ohang, turli so‘z o‘yinlari vositasi fikrning nihoyatda jozibali, ta’sirchan ifodasi, vazn va qofiyaning bir qadar sodda tuzilishi ustunlik qiladi. Fikrimizni Mavlono Latifiyga bag‘ishlangan quyidagi fiqra mazmuni ham tasdiqlaydi: “Mavlono Latifiy – aning ne erlik ekani ma’lum bo‘lmadi. Ammo mundoq derlarkim, tab’i xili sho‘x ekandur. Kichik yoshida favt bo‘ldi. So‘zi oz qolibtur. Bu matla’ aningdurkim:

Gah oqar, gah tomar labing shakari,

Bizga tegmasmu hech oqar, tomari.

Agarchi turkonadur, ammo qoyilining sho‘x tab’lig‘i ma’lum bo‘lur. Qabri ma’lum emaskim qaydadur”. [1, 319]

“Tab’i hazlg‘a moyil erdi” deyilganda esa ijodkorning iqtidorida hazil-mutoyiba, yumor ustunlik qilishi, tabiatida hayotsevarlik, odamlar bilan o‘zaro kirishimlilik mavjudligi anglashiladi. Shunday iste’dodli shoirlardan biri “Sayyid Kozimiy – xush tab’ va sabuk ruh (xushchaqchaq. – M.A.) kishi erdi va tab’i hazlg‘a moyil erdi”. Yoki “Mavlono Hoji Nujumiy – louboli kishi erdi va tab’i hazlg‘a moyil erdi va hazlomez qit’alari bor”.

“Xo‘b” so‘zining “yaxshi”, “chiroyli”, “go‘zal”, “durust”, “ma’qul” ma’nolariga diqqat qilinsa, “tab’i xo‘b” kalimasi nihoyatda iste’dodli, ko‘pchilikning e’tirofiga sazovor bo‘lgan qalam ahliga nisbatan qo‘llangani oydinlashadi: “Mavlono Ruhiy Yoziriy – Xuroson afzilining doxilidur. Tab’i xo‘b va suluki marg‘ub kishi erdi”,

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

“Muhammad Ali Shug‘oniy – vazirzodadur, tab‘i xo‘b voqe‘ bo‘lg‘on jihatdin nazmg‘a ko‘p mashg‘ul bo‘lur erdi”, “Mir Muflisiy.. tab‘i xo‘b erdikim, anga jazaba etishtikim, aqli zoyil bo‘ldi”...

“Tab” kalimasi orqali ijodkorning qiziqish doirasi, so‘z san‘ati yoki ilmning qaysi yo‘nalishida muvaffaqiyatga erishgani haqida ham ma‘lumot beriladi. Ba‘zi ijodkorlarning muammo janrida qobiliyati ko‘proq bo‘lsa, ayrimlarining g‘azal yoki qit‘ada iqtidori ustunlik qilgan. Shunga ko‘ra, “Mavlono Jaloluddin – ... tab‘ining muloyimati muammo fanida ta‘rif qilg‘ucha bor” [1, 324] jumlasida fiqra sohibining aql-zakovatda yetuk fikrati, muammoni ravon yozishi va mahorat bilan yecha olishini bildiradi. Mir Kamoluddin Husayn esa “tasavvuf ilmida tab‘i bag‘oyat qobil” edi (1, 386).

“Tab‘ida xeyli diqqat bor” deb yozar ekan, Navoiy shoirning qobiliyatida ma‘noni teran va nozik his qila olish mahorati mavjudligiga urg‘u beradi (“Sayidzodai Munshiy – tab‘ida xeyli diqqat bor”). “Tab‘i sofiy” birikmasi bo‘lsa fe‘l-u tiynatida halimlik, kamtarlik, tavoze‘, rostgo‘ylik kabi go‘zal insoniy xislatlar yuz ko‘rsatgan, ko‘ngli buloq suvlariday sof, pokiza bo‘lgan, atrofdagilarga munosabatida samimiyat va do‘stona kayfiyat sezilib turgan qalam ahliga nisbatan ishlatilgan: “Mavlono Hoji Muhammad tab‘i sofiy (sof, tiniq. – M.A.) va tafakkuri barcha diqqatlarg‘a (nozikliklarga. – M.A.) vofiy (etarli, tugal. – M.A.)” ijodkorlardan biri edi.

Siyрати sof, fitrati toza, ijodiy imkoniyati keng, o‘z davrining ko‘zga ko‘ringan shoirlari Navoiy tazkirasida “ahli tab” yoki “tab‘ ahli” deya ta‘riflangan. Shuningdek, she‘rni, uning murakkabliklarini nozik fahmlaydigan, badiiyat ilmida mohir, idrok tamali mustahkam “she‘rshunos”lar ham “tab‘ ahli”dirlar. Jumladan, Mavlono Xayriy o‘ziga ham, atrofdagilarga ham e‘tiborsiz, beparvo, telbasifat kishi bo‘lsa-da, “shoirlikda xeyli quvvat”ga ega bo‘lgan. Yaxshi qasidalar, g‘azallar bitgan (“Qasoyidi bor, g‘azaliyoti ham yamon emas”). Ammo “tab‘ ahli qoshida mat‘un”, ya‘ni ta‘nmalomat, yozg‘irishlarga ko‘p duchor ko‘rilar edi. Chunki she‘rida aytmoqchi bo‘lgan fikrini, uning ma‘nosini so‘rashsa, o‘zi ham tushuntirib bera olmasdi: “...abyotining ma‘nisi so‘rsalar bilmas, bilsa ham ayta olmas” (1, 398)

“Tab‘ ahli”ning idroki anchayin baland, tafakkur maqomi yuksak, umumiy qarashlar, oddiy tasavvur va taassurotlar bilan bu toifaga tenglashish u yoqda tursin, hatto yaqin kelib ham, ular bilan bahsga kirishib ham bo‘lmaydi. She‘r faqat badiiyat qonuniyatlari asosida qat‘iy shaklga solingan fikr ifodasi emas, mazmunning shakliyl belgilar bilan o‘zaro uyg‘unligidan yaralgan mukammal ijod namunasi ekanini “ahli tab” chuqur idrok etadi. Shu sababli, ular “qoshida” nima “mavzun” (zebo, nozik, chiroyli, benuqson. – M.A.) va nima “nomavzun” (kelishmagan, yarashmagan. –

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mavzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

M.A.) hamisha ma'lumdir. Jumladan, Navoiy yozadi: "...Va forsiy mazkur bo'lg'on shuaro muqobalasida kishi paydo bo'lmadi, bir mavlono Lutfiydin o'zgakim, bir necha matla'lari borkim, tab' ahli qoshida o'qusa bo'lur...".

Ulug' shoir turkigo'y shoirlar orasida forsiy adabiyotdagi Xoqoniy, Avhaud din Anvari, Kamol Ismoil, Zahir Foryobiy, Salmon Sovajiydek qasidanavislar; Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjavii va Xusrav Dehlaviydek masnaviy ustalari; Sa'diy Sheroziy va Hofiz Sheroziy kabi g'azalnavis shoirlar etishib chiqmaganiga e'tiborini qaratib, turkigo'y shoirlardan faqat Lutfiygina ular bilan she'riy musobaqaga kirishish salohiyatiga ega bo'lganini ta'kidlagan (4). Ya'ni Lutfiyninggina "bir necha matla'lari"ni "ahli tab'" mezoni talablari bilan yuksak baholash, e'tirof etish mumkin. Bu o'rinda hazrat Navoiyning she'rshunos sifatidagi talabchanligi, qolaversa, ulug' salafiga ehtiromi ham ifoda topgan.

Tazkirada "tab' ahli" umuman shoirlar, ijodkorlar mazmunida ham keng qo'llanadi ("Sayyid Orif – ham Mashhad ahli tab'dindur", "Mavlono Muhammad Badaxshiy – ... holo tab' ahli orasida andin somonliqroq (iqtidorli, qobiliyatli. – M.A.) kishi yo'qtur"). Ularning fasohat martabasi, mushohada holiday so'z san'ati sohiblari bo'lganiga diqqat qaratilib, "ahli tab'"ga nisbatan Navoiyning ijobiy munosabati, hurmat-ehtiromi yaqqol sezilib turadi. Masalan: "Mavlono Ruhii Yoziriy – Xuroson afozilining doxilidur. Tab'i xub va suluki marg'ub kishi erdi. "Bulbul bila gul" va "Sham' bila parvona" orasida munozara bitibdur. Anda ko'p diqqat ko'rguzubtur. Saraxs viloyatidin nari Darun va Yozirg'acha ko'prak tab' ahli aning zamonida anga shogird erdilar" (1,297).

"Ahli tab'" haqidagi talqinlar Navoiy lirikasida ham uchraydi. G'azallaridan birida ulug' shoir har tomonlama maqbul, shakl va mazmun mutanosibligiga ega, vazn-u qofiyasi marg'ub chinakam ijod mahsuligina "tab' ahli"ning e'tibor-u e'timodiga sazovor bo'lishini aytib, ma'shuqaning go'zal, kelishgan qomati tavsifi orqali (tamsil san'ati) o'z fikrini jonli tarzda dalillaydi:

Sarvni netsun Navoiy bor ekanda qomating,

Bo'lsa mavzun, boqmag'ay tab' ahli nomavzun sari.

(“FK”, 606-g'azal)

Ijodiy qudrati yuksak, yetuk shoir Navoiy barcha zamonlarda "tab' ahli"ga yo'l boshchi va rahnamodirki, undan ta'sirlanmagan, unga ergashmagan, undan nimadir olmagan biror shoirni topish g'oyatda mushkul bir ishdir. Faxriya mazmunidagi mana bu bayt ham ana shu haqiqatni to'la tasdiqlaydi:

Ey Navoiy, qilg'ali tab' ahli jinsi she'r nazm,

Nazming o'ldi barchasig'a qofiya, balkim radif.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

(“G‘S”, 307-g‘azal)

Umuman, Navoiy asarlarida qo‘llangan “tab” sifatlashi ulug‘ mutafakkir shoirning o‘z davri ijodkorlariga baho berishda g‘oyatda talabchan, qat‘iyatli va samimiy bo‘lganini bildiradi. Xolislik va ochiqfe‘llik “ahli tab” tavsifida yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi. XV asrning II yarmida qalam ahlining ma‘naviy qiyofasi, orzu-umidlari, ijodiy yo‘li, maslak va maqsadi qanday edi degan savolga bevosita Navoiy tazkirasi va g‘azaliyotida qo‘llangan “tab” kalimasi orqali ayrim ishoralarni bilib olish mumkin. Bu ulug‘ shoir dunyoqarashining yorqin jihatlarini namoyon qilibgina qolmay, shaxsiyatining nozik qirralari haqida bahs yuritganda har bir so‘z va uning ohang-u tovlanishlariga ham diqqat qaratish kerakligini o‘rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 9-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. – 766 b.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. 5-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2022. – B. 171.
3. Shamsiev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug‘ati (2-nashri). – Toshkent: Akademnashr, 2023. – B. 552.
4. Yusupova D. Alisher Navoiy taxmislari: <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/1267>